

El còmic a Mallorca durant els anys vuitanta. Un mitjà de renovació cultural

Francisca Lladó Pol (Palma de Mallorca)

A la memòria de Miquel Seguí Aznar

■ 1 Introducció

El còmic dels anys vuitanta a Mallorca presenta unes característiques que l'acosten a les premisses de l'anomenada Jove o Nova Plàstica a Mallorca (Reus, 1999). Es tracta d'un grup de minories, soterrades i marginals, integrades per gent jove, que no estaven especialment aclaparats per cap mena de compromís intel·lectual adquirit durant la dictadura; i que tenien com a fita renovar el panorama artístic de Mallorca.

Des de finals dels anys setanta el còmic que es consumia a l'illa procedia de l'àmbit estatal; el punt d'inflexió el trobem amb l'aparició de la revista *Star*, nascuda l'any 1974, i que va ser la introductora del còmic underground americà¹ a l'Estat Espanyol (Dopico, 2005). Les característiques d'aquesta revista influïren decisivament en les generacions de joves dibuixants mallorquins residents a Barcelona com Pere Joan i el català, avui establert a Mallorca, Max, els quals passaren de lectors a dibuixants de l'esmenada revista. A més d'aquestes participacions puntuals, cal destacar la gran aflluència de les produccions contraculturals dels fanzines² com ara *Picadura Selecta*, *Baladas Urbanas* o *Muérdago*, on podem trobar treballs de Pere Joan o Max. Un altre d'aquests dibuixants va ser Rafel Vaquer, que també va residir a Barcelona, no es lligà tant de prop als fanzines però va començar a col·laborar a la revista *Barrabás* i a l'"Equip Butifarra", el qual al 1982 publicà en català *Cul-de-sac*, on apareix per primer cop el seu perso-

---

1 El terme *underground* indicava, cap als anys seixanta i setanta, una nova sensibilitat associable a la subcultura juvenil marcada per les connotacions d'alternativa a la cultura oficial, i per tant, definit com a contracultural.

2 Per fanzine s'entén un compendi de gèneres, llenguatges i disciplines diverses unides per una militància artística i cultural al marge de circuits comercials.

natge més conegut, Jonhy Roqueta; amb unes històries que es popularitzaren anys més tard a la revista *El Jueves* (cf. Nonnenmacher, en aquest dossier).

A partir del paràgraf anterior, no resulta sorprenent que els inicis del còmic dels vuitanta es trobin vinculats als fanzines, ja que en aquell moment no hi havia una infraestructura ni pública ni privada que permetés tirar endavant aquesta incipient indústria, ni tampoc hi havia lectors que demanessin aquest producte.

Haurem d'esperar la tornada definitiva de Pere Joan a Mallorca perquè al 1984 vegi la llum la revista *Vol 502*, coincidint amb l'aperturisme polític que permeté una ampliació dels productes culturals. A partir d'aquesta situació es desenvoluparen nous fets culturals i comercials al voltant del còmic, tot i que amb un notable retard vers el mercat estatal que havia experimentat el "boom del còmic" entre els anys 1981 i 1983, caracteritzat per la seva diversitat i originalitat en el camp gràfic. De totes formes, i per acabar amb aquesta introducció, cal apuntar, que malgrat el retard, els símptomes de renovació es donaren en la seva totalitat.

■ 2 Les primeres produccions: els fanzines

A finals dels anys setanta, en un moment en què el nombre de revistes creixia notablement al mercat estatal, sorgí a Mallorca un sector que apostava obertament pel canvi cultural mitjançant el desenvolupament d'una creació artística autònoma i independent, que pogués transmetre els seus ideals estètics els quals difícilment serien admesos a les publicacions oficials o dependents d'organismes institucionals.

Aquest buit va ser omplert per fanzines com *De Vuit a Ocho*, *Revista Comercial para Inválidos*, *Quiosc*, *L'Espera* i *Revetilla*, amb col·laboracions de dibuixants com Rafael Juan, Pere Pla i Aina Bonner, entre d'altres (Seguí, 2002: 59).

Unes de les experiències més interessants deriven de produccions vinculades a dues institucions educatives, com són *Els Burots Còmics*, fanzine realitzat a Paleshores Institut d'Ensenyament Mitjà de Manacor "Mossèn Alcover" i *Los Cinco Mundos* o *The Five Worlds* vinculat al Col·legi San Gaietà de Palma.

Els Burots Còmics va néixer al 1976 per iniciativa del professor de plàstica Miquel Trias, comptà amb la col·laboració d'estudiants, alguns professors com Josep Maria Sastre, Joan Morey i Maria Antònia Terrassa, els quals surten al còmic. I, altres persones que esporàdicament s'afegiren a aquesta activitat extraescolar, que tenia com a finalitat conscienciar l'alumnat de

l'Institut de la necessitat de mantenir-lo net. De totes formes es pot realitzar una extrapolació de l'Institut al poble, que durant els anys en què es varen realitzar els còmics, es caracteritzava per la brutícia als carrers. Es publicaren diversos números amb interrupcions fins 1979, coincidint amb el que van ser tres campanyes de neteja: gener de 1976, octubre de 1976 i febrer de 1979.

Fig. 1: Miquel Trias, “Les Pervertidores. Una aventura de Granerman”, *El Burots Còmics*, 1976.

La història, dedicada a H. P. Lovecraft, E. Fromm i tots aquells que tenen el defecte de pensar massa, està protagonitzada per “Granerman”, alter ego de Tomeu Guialmès (Fig.1), que no és altre que el mateix autor, i

les “Pervertidores”. És desenvolupa a un institut, el “Blueschool”, on podem identificar clarament l’entrada de l’Institut Mossèn Alcover. Si bé és cert que la influència del còmic underground de Crumb és evident, no podem deixar de banda una sèrie d’elements molt personals, com són: el nucli urbà de “Boiràpolis”, en relació a les característiques atmosfèriques pròpies de Manacor, la tipologia dels habitatges i la utilització de les peculiaritats del català de la comarca. Juntament amb aquests elements, cal destacar referències erudites a obres de la història de l’art universal, com *La Marxa dels Voluntaris de 1876* de l’escultor François Rudé o un cartell cine-

Fig. 2: Equip The Five Worlds, Los Cinco Mundos, “El precio del odio”, *Ensenya-2*, gener de 1976.

matogràfic de la pel·lícula *Casablanca* dirigida per Michael Curtiz. Altres personatges que hi apareixen són Mussolini, Franco, el comte Rossi i el personatge de còmic “El guerrero del antifaz”.

Des del punt de vista del llenguatge, Miquel Trias palesa un coneixement exhaustiu que es concreta amb l'ús de violents picats i contrapicats, així com l'ús del *lettering*, metàfores visualitzades i tota mena de globus, que permeten un correcte seguiment de la història.

Així com aquesta experiència ens permet veure una producció de còmic en sentit estricte pel que fa a trama argumental, personatges amb solució de continuïtat i un acurat llenguatge, el cas de les experiències del Col·legi Sant Gaietà de Palma van més enllà i es troben vinculades intrínscament a l'art d'orientació neopop (Seguí, 2002: 59) de la Mallorca de l'any 1976, o el que és el mateix, el còmic quedà assimilat com una manifestació avantguardista. Coincidint amb l'exposició promoguda per Bartomeu Cabot, *Ensenya* 2³ (Reus, 1999: 49) realitzada a la Casa de Cultura (avui Museu de Mallorca), es varen distribuir dos fanzines sota el títol genèric de *Los Cinco Mundos* realitzats per un grup d'alumnes coneguts com *The Five Worlds*. Un dels fanzines s'havia realitzat al 1975: *¡Divide y vencerás!* amb dibuixos d'Enric Juncosa i Honorat Joan Hernández, retolació de Joan Félix Sánchez i direcció de Jaume Pujol. El segon exemplar, *El precio del odio* (Fig. 2), es va publicar arrel de l'exposició i comptà a més a més dels dibuixants esmentats amb Miquel Llobera. Es tracta d'històries de ciència-ficció, que dins el conjunt de l'exposició proposaven treure la narració de les vinyetes, amb la intenció de recrear en tres dimensions una ambientació a través de personatges, màquines, paisatges i textos propis de les històries galàctiques explicades als còmics (Reus, 1999: 72). Aquesta exposició, profundament renovadora, donà lloc al ressò per part de la crítica, tal com apuntà Damià Ferrà-Pons:

Un grup d'estudiants –primer de BUP– del Col·legi Sant Gaietà (Ciutat de Mallorca), tots ells de famílies benestants, trobaren en l'americanitzada cultura de masses la zona d'ensomnis que els permeté bastir-se unes defenses evasives enfront d'una societat que els destinava, pura i simplement, a la integració dins el conformisme, daurat i sòrdid, de les classes privilegiades [...]. Enfront de la implacable codificació ideològica i de la rígida factura professional dels grans còmics; l'ingenuïsm, l'exercici, pur i salvatge, d'imaginació de *The Five Worlds* és un crit de llibertat [...]. El punt de partença fou un còmic underground (*The Five Worlds*); el resultat esdevingué un acte avantguardista: la creació d'un ambient fantàstic, poblat d'éssers mítics que submergien als espectadors en

3 L'objectiu d'aquesta exposició era la presentació d'un art allunyat de les obres i suports tradicionals.

un cosmos irreal i suggestiu (*Ensenya-2*) [...]. La nova dimensió fou un canvi de context i de significació i en sorgí un dels experiments més reeixits de l'avançada de la nova plàstica mallorquina. Com s'esdevé sovint, l'espontaneïtat havia assolit noves fronteres del món imaginari. (Ferrà-Pons, 1976: 22–23)

Fig. 3:
Fabià Esteve i
Bartomeu
Balaguer,
“Pare Nostre”,
Conspiració
Gnomo n° 3,
1982.

Com es pot veure, la producció cultural d'aquests anys s'expressa a través dels còmics, pintura, fotografia o happenings, barrejant els llenguatges i aconseguint un vertader hibridisme que permeté als artistes extrapolar els propis interessos, normalment farcits de fetixes i aconseguint amb aquest procediment un vertader impacte visual. Aquesta actitud es perllongarà al llarg dels anys següents.

Deixant de banda les produccions de dibuixants mallorquins dins el mercat estatal, concretament a revistes com *El Víbora*, *Cairo*, *Complot!* o *Más Madera*, els fanzines continuaren creant el còmic mallorquí, arribant a coincidir amb les primeres publicacions comercials de principis dels anys vuitanta. Al marge de les realitzacions esmentades, s'editaren altres fanzines com *Conspiració Gnomo* que sortí al carrer al 1982. *Els Gnomo*s eren un col·lectiu vinculat a l'*Ateneu Llibertari* com és el cas d'Emilià Páez, Peter García Echave; i a *Iguana Teatre* (Bàrbara Quetgles i Joan Carles Bellviure). Al primer número presentaren les seves línies on deixen ben clara la seva concepció sobre les arts: "Passam de les arts enllaunades, volem un art total a qualsevol banda" (*Els Gnomo*s, 1982); per més endavant demanar la participació dels lectors, per tal que enviessin còmics originals. Destaquen les produccions de Fabià Esteve, què a voltes comptà amb la col·laboració de Bartomeu Balaguer com a guionista. Normalment són històries curtes sense continuïtat on des de la ciència-ficció (Fig. 3) o el surrealisme proposen una revolució divertida i anarquista.

Artes (Fig. 4) es va publicar igualment al 1982 i en sortiren tres números. En aquest cas, és una recopilació de poemes amb il·lustracions de Francesc Rebassa, Miquel Morell, Gerard Sabater o Pau Vich. Són vinyetes sense globus ni llenguatge específic, però els dibuixos estan lligats directament al còmic.

Al 1986, a la ciutat d'Inca, es publicà *Insurrecto*, amb la col·laboració de Comissions Obreres, i que definiren com a "còmic-revista". En el seu primer número explicaren les premisses a seguir, basades en la renovació cultural i la necessitat d'arribar a l'avantguarda a través del dibuix i la literatura:

Con la comunicación y la colaboración de la gente, utilizando dibujo, pintura, música, literatura, crítica, etc... La vanguardia, no es sólo vestir a la moda, y escuchar las novedades discográficas, es romper con idealismos medievales, costumbres y formas de ser, que nos atan a un sistema conservador... (*Insurrecto*, 1986: 1)

Els punts de partida són simples i no arriben a aclarir les preteses reformes, simplement parlen d'avantguarda a un moment en què els moviments culturals anaven cap a la postmodernitat,⁴ caracteritzada pel seu caràcter contestatari contra les formes de representació convencional, un concepte que

---

4 L'obra cabdal de la postmodernitat, *La condition postmoderne* de Jean François Lyotard, no es publicà en espanyol fins al 1984, encara que la primera edició francesa sigui del 1979. Aquest fet determina una ralentització vers els nous paràmetres culturals.

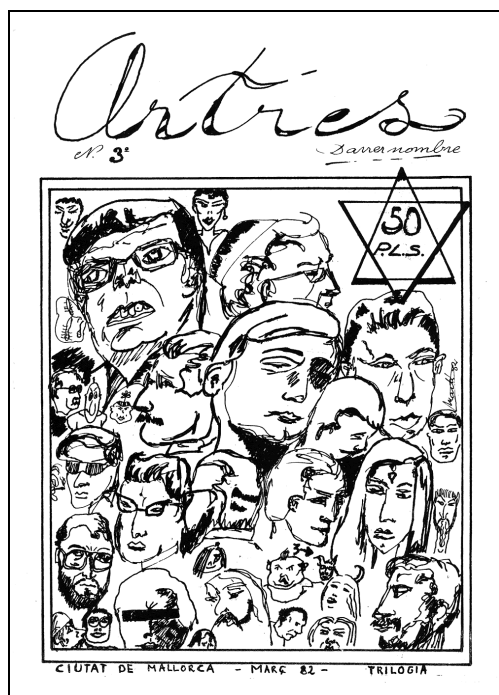

Fig. 4: Portada de la revista *Artres*.

encara no estava assimilat per les noves generacions d'artistes. Malgrat la manca d'assimilació teòrica, les temàtiques resulten denotatives de la nova situació sociocultural i a les ja acceptades se'ls hi dona una nova interpretació com és el cas de la ciència-ficció. Així, històries com “El anfeta (en Mallorca)” narra la tornada d'un cantant punk (Fig. 5), amb una estètica que ens recorda a un dels personatges emblemàtics de Max, “Peter Pank”.⁵ Dins una ambientació local, els relats rebutgen la història oficial, la qual queda substituïda per un fons irònic que sovint es mou entre realitat i ficció. Actitud que trobem a les vinyetes d'Agüera, “La tristeza del rey del Donut Rock”.

5 El 1979 Max creà dos dels seus personatges més emblemàtics: “Peter Pank” i “Gustavo”, els quals varen ser publicats a *El Vibora* amb una periodicitat mensual.

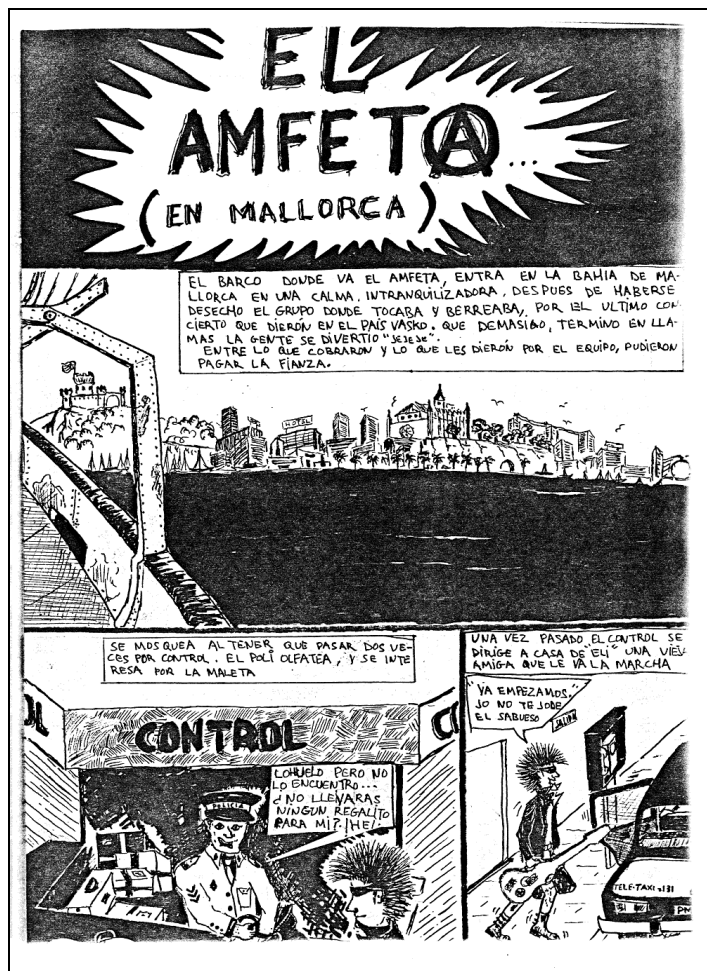

Fig. 5: "El amfeto en Mallorca", *Insurrecto* n° 1, 1986.

Els fanzines no varen ser un episodi aïllat dins el panorama del còmic mallorquí, sinó que perviuran com a model de modernitat una vegada consolidat el "boom del còmic" arreu de l'Estat. De vegades es donaren solucions paral·leles, molt puntuals i marginals que es difonien en fulls per entregues successives com és el cas del material fotocopiats del bar "París-Texas", ubicat al carrer Bellver, 7 a la barriada palmesana d'El Terreno, o "El Phantasma Polaroid / The Polaroid Ghost" (Fig.6) de l'any 1985 realitzat per Aina Bonner. En aquest darrer cas són històries ambientades al

cas antic de Palma, on el personatge femení ens recorda la fisonomia de l'autora. Les històries transcorren als bars de la zona, amb la peculiaritat lingüística d'utilitzar indistintament l'anglès, l'espanyol i el català, llengües en què normalment es comunicava l'autora.

Fig. 6: Ainna Bonner, “El Phantasma Polaroid/ The Polaroid Ghost”, 1985.

■ 3 Les publicacions dins els cànons de distribució oficials

Coincidint amb l'apogeu del còmic estatal,⁶ aparegueren una sèrie de revistes destinades al llançament de dibuixants i guionistes que vivien i treballaven a l'illa. Una de les peculiaritats ve donada, com ja s'ha apuntat, per l'endarreriment amb que sortiren al carrer, al 1983, just coincidint amb la crisi del sector que ja s'havia manifestat de forma contundent a la península, fet que havia provocat que tant els lectors com els dibuixants cerquessin alternatives, destacant especialment el camp de la il·lustració.

Al 1983 va aparèixer a Manacor la revista *Llunari. Revista Imaginària*, destinada a la publicació de còmics i relats curs. De periodicitat irregular en varen sortir quatre exemplars entre el mes de setembre de 1983 i 1986. Editada per Bartomeu Jaume,⁷ comptà dins el consell d'edició amb Jaume Capó, Tomeu Riera, Tomeu Matamalas i Jaume Ramis (1958–2006). Jaume Ramis ocupà un paper important en el naixement d'aquesta revista, ja que col·laborava com a caricaturista al setmanari *Manacor*, com ho recordà Jaume Capó a un homenatge que se li realitzà a la “Casa de Cultura de Portocristo”:

Varem tirar endavant el primer número de *Llunari* perquè en Jaume Ramis feia feina al Manacor Comarcal i conceixia “l'intrínquil” de com s'editava una revista. Picava els textos, feia el muntatge de fotolits i vetllava la impressió. Era una revista feta a mà i amb un poc de tinta damunt el paper. I per acabar d'adobar-ho, també la plegàvem a mà. (Capó, 2010)

És precisament al primer número on trobem la declaració d'intencions d'aquesta publicació, presentada en forma de carta adreçada al “Senyor Cap de la Policia Comarcal”:

Era el mes de juliol [...], vengueren els quatre joves, amb una proposta ben clara: tenien començada una revista de còmic i volien que jo l'edités. En un principi els vaig prendre per il·lusos, com es podien imaginar que la nostra editora emprengué un projecte que tanmateix no ens reportaria ni un mínim benefici. Ells s'entossudiren en explicar-m'ho tot, no podien comprendre que jo just mirés el negoci, però així era. [...] Em començaren a parlar de com dins una paraula tan curta com és món, s'inclou, des de lo més gros

6 L'edat d'or o el “boom del còmic” es desenvolupà entre els anys 1981 i 1983. És un període definit per una sèrie de símptomes que s'anaven percebent des de finals dels setanta: augment del nombre de publicacions, edició d'àlbums de luxe, llibreries especialitzades, temàtiques i personatges significatius, celebració de salons i exposicions internacionals amb el desenvolupament d'una crítica especialitzada.

7 Bartomeu Capó era l'editor del setmanari local *Manacor*.

a lo més petit, de com podia existir una paraula que significués absència de ser i no-altres escrivíem res. Em digueren que volien omplir pàgines de fantàstics éssers mai imaginats al mateix temps que dibuixaven un home la fisonomia del qual seria coneguda per qualsevol. El racó més oblidat de la terra estaria a la vora d'un univers obert a tot-hom. Les ments més perverses i malignes compartiren diàleg amb els cors més tendres, sincers i oberts a la vida. Feres de cares esgarrifoses dormirien juntament amb donzelles i eunucs de cossos perfectes i somriures enigmàtics baix un mateix cel infinit. El foc i la mar ocuparien un mateix lloc i ningú no seria capaç de destriar quin cremava i quin banyava la pell. Tots els colors es reunirien dins el blanc i el negre, mirant just aquests dos hom creuria percebre sensacions desconegudes i colors que fugen de l'abast de la nostra experiència actual. Deixarien que el Bé i el Mal besessin i a cada bes seu la distància que el separa s'aniria reduint. Seria impossible distingir entre la dona de més alta virtut i la prostituta més obscena. (Jaume, 1983:4)

Aquesta mena de visió apocalíptica s'acostava, sense ser conscient, a les premisses de la postmodernitat, la qual no mira al passat sinó al present, fet que es tradueix en una lectura polièdrica que es concreta en unes temàtiques denotatives de la nova situació cultural. Lligat a qüestions tècniques, l'específic queda relegat a un ordre secundari de manera que trobarem un desbordament de gèneres; important és el paper del dibuixant, que no es limita a la producció de còmics, sinó també a la il·lustració i finalment la nova estructura de mercat, ja que els editors varen recórrer als *Tallers d'Edicions Manacor* oblidant l'alternativa dels fanzines, ja no els interessa ser un producte contracultural, sinó aconseguir una difusió més ample i per sobretot aconseguir la dignificació del mitjà. Una de les peculiaritats respecte a aquest darrer punt és que els editors cercaren anunciants entre els comerciants locals, com per exemple *Xaloc*, *Hydra*, *Dojo Muratore*, *Captrix*, *Videoclub Videorama* i el *Manacor Comarcal* que a canvi del suport econòmic il·lustraven la pàgina publicitària.

Ens trobem davant un còmic de qualitat, tant pel que fa als dibuixos com als guions, els quals palesen el seu coneixement a nivell estatal i internacional. Destaquen especialment Josep Maria Beà o Alberto Breccia. Tomeu Matamalas presenta influència del còmic europeu basat en la utilització de línies que es fragmenten i atomitzen per generar degradats i imatges nítides. Tant a "L'expedició. Agost de 1936" (Fig.7) com a "Religió curs 63-64", es pot parlar de la influència de Carlos Giménez a la trilogia *España Una, España Grande y España Libre*.⁸ Concretament, Matamalas ressenya el començament de la Guerra Civil a Manacor o com eren les classes

---

8 En aquesta trilogia editada en àlbums es recopilaren les historietes publicades a la revista *El Papis* realitzades entre juliol de 1976 i octubre de 1977.

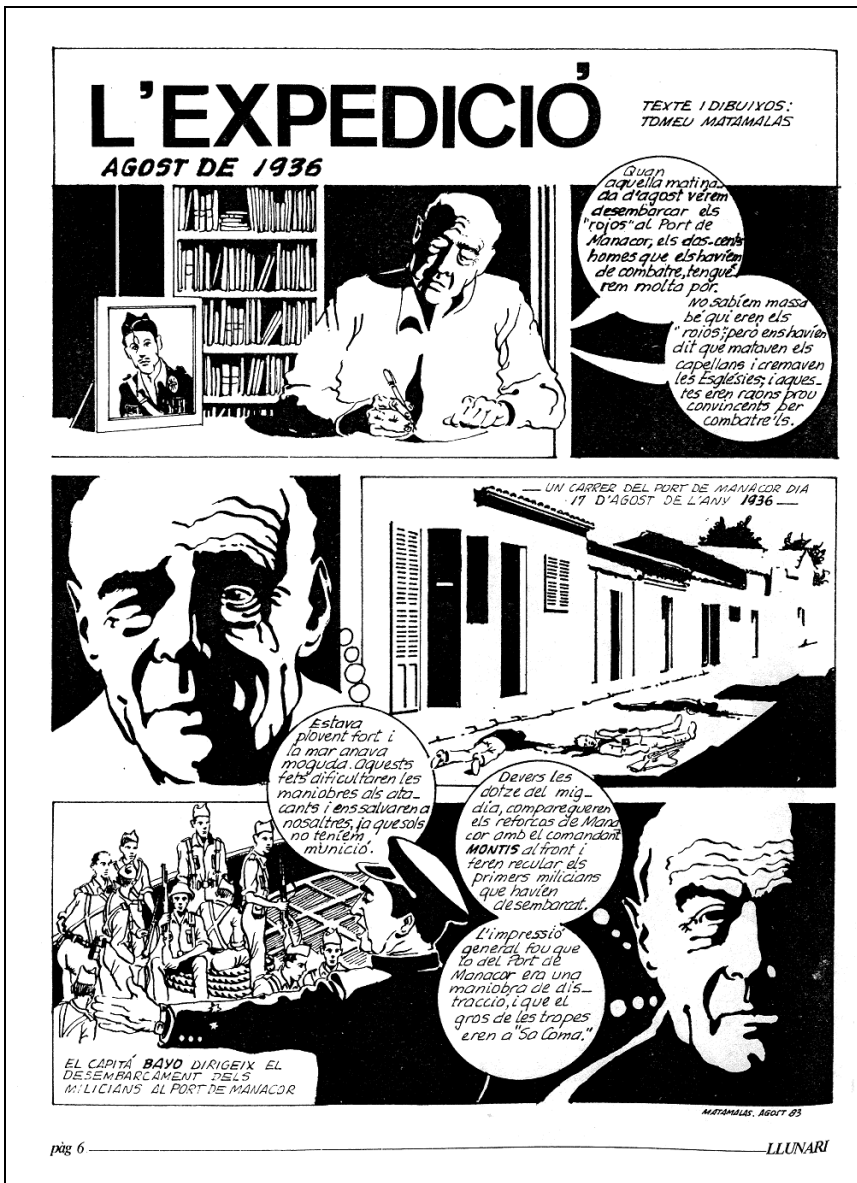

Fig. 7: Tomeu Matamalas, “L’expedició. Agost 1936”, *Llunari* n° 1, 1983, p. 6.

Fig. 8:
Jaume Ramis i
Pere Sullana,
“Esperant
convidat”,
Llunari n° 1,
1983, p. 16.

de religió durant el franquisme, amb un llenguatge on alterna el format tradicional de les vinyetes amb dibuixos que surten del seu enquadrament. Però, *Llunari* no es va centrar en una única línia temàtica, ja que Jaume Ramis, amb guió de Pere Fullana, optà per continguts més intimistes com a “Esperant convidat” (Fig. 8) on es presenta el nou model de dona, tot deixant de banda el conservadorisme que associava a la dona el paper de mare o esposa. Finalment i a tall d'exemple, Tomeu Riera es decantà per personatges més violents emmarcats per la moda punk, les drogues i el món noctàmbul com a diversió i evasió. Aquest primer número va ser presentat al *IV Saló del Còmic de Barcelona* de la mà de Joaquim Auladell a un estand dedicat a la *Historieta gràfica en català*. Aquesta participació els hi va permetre

als membres de *Llunari* conèixer aquells dibuixants als que tant admiraven com Art Spiegelman, Alejandro Jodorowski, Breccia (Fig. 9) i Beà, a més de l'evident difusió al mercat català.

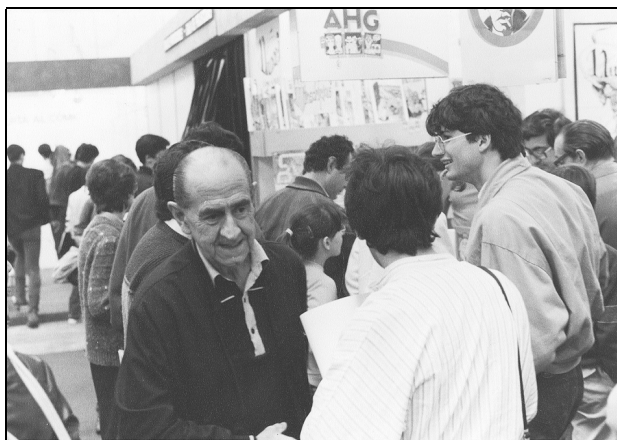

Fig. 9: Breccia amb Jaume Ramis i Jaume Capó a la IV Setmana del Còmic de Barcelona. Font: Jaume Capó.

El número 3 va ser dedicat a Jorge Luis Borges i va contar amb articles de Jaume Vidal Alcover i Biel Galmés, mentre que Jaume Ramis il·lustrà l'adaptació de “El disc”, Tomeu Matamalas, la d’“Emma Zunz” i Joan Duran la de “Del rigor en la ciencia” (Fig. 10). Cada dibuixant, a partir de les seves particularitats, sabé adaptar-se als textos de l'escriptor, passant de violents clarobscurs a línies més poètiques. Tal com apuntaren a l'editorial: “Això és exactament el que, des de la nostra infinita modèstia, hem fet: interpretar i dibuixar el que cada un de nosaltres ha entès de Borges” (Jaume, 1985: 1). Aquest número es va presentar a “Sa Nostra” amb l'escriptor Basilio Baltasar com a mestre de cerimònies, destacant les bones crítiques per part de la premsa. Encara que tal vegada l'aspecte més anecdòtic ve donat pel fet que a la *Fira del llibre de Barcelona* de 1985, al passeig de Gràcia, mentre Borges signava exemplars del que seria el seu darrer llibre de poemes, *Los conjurados*, els membres de *Llunari* li entregaren un exemplar de la revista, fet que va fer recordar a l'escriptor argentí els anys de joventut passats a Mallorca.

Per a la darrera revista, que va ser la número 4, comptaren amb l'ajuda econòmica de l'Ajuntament de Manacor, però l'aventura acabà més ràpidament del que s'esperava. Al 1986 i, amb el mateix segell, es publicà un volum de contes, “La petita mort”, amb textos de Jaume Capó i dibuixos de Tomeu Riera i Tomeu Matamalas.

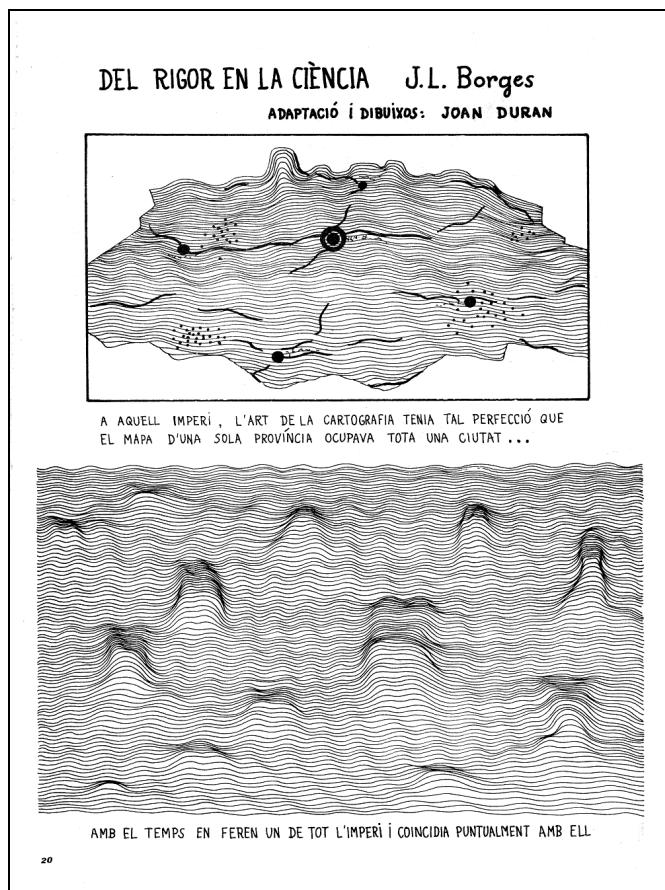

Fig. 10:
Joan Duran,
“Del rigor en
la ciència”,
Llunari n° 3,
1985, p. 20.

En termes generals, podem dir que *Llunari* va ser una revista que presentava un ampli panorama de la societat, tal vegada amb personatges que actuaven més com arquetipus que com a herois, però que en tots els casos connectaven directament amb el lector, qui hores d'ara ja no es sentia especialment atret per l'heroïcitat, sinó més aviat per la quotidianitat.

Al novembre de 1983, coincidint amb la festivitat de Tots Sants, es començà a publicar a Palma la revista *Lavatina*. Amb periodicitat trimestral es mantingué fins al 1985, sota la direcció d'Antoni Rotger Martínez i editada a *Es Pes de sa Palla*. Els seus continguts són més aviat contraculturals i alternatius, combinant el còmic, les crítiques musicals, cinematogràfiques i literàries, a més de fer una crítica mordaç a la vida política, social i cultural

de Palma, en particular, i de Mallorca, en general. Actitud que trobem justificada a la primera editorial:

[...] Fa un grapat de mesos, un grup de persones que, per raons evidents treballem en l'anonimat, trenarem el projecte de realitzar un CÒMIC satíric en la nostra llengua amb tota l'esperança d'informar i denunciar (humorísticament) damunt una societat carregada de corrupcions i d'interessos creats. Objectius? Cap. Tan sols compondre, com un riu voreres amples. No som més que la manifestació de la ironia i del sadisme que patim. No som més que el pensament que tothom arrossega i nega. Som maltractada acràcia. Patim algunes malalties però cap d'aplegadissa; ni paperes, ni rosa, ni grip, ni carnet de cap partit polític. Som llibertaris. Rotundament independents. Ni eines, ni mans manejadores i manejadisses. Som les ganyes que ens han penjat fins ara fluïxes al davant la impotència d'escopir a la cara i front per front, l'agra veritat que ens agermana i que ens haurà d'unir, com pertoca i toca. Som la mustia projecció de la justícia. Som la revolució abandonada. Som el TU i el JO. Som tots nosaltres. (Editorial *Lavatina*, 1983: 1)

Les característiques d'aquesta revista ens fan cercar un parangó estatal a les revistes d'humor satíric com *El Paps* i *El Jueves*, una vertadera barreja d'articles i il·lustracions que de forma irreverent actuaven com a reflex d'una societat a la que pretenien canviar. Hi trobem una perfecta connexió entre les línies editorials i gràfiques, ja que dibuixants com Pepe, Gómez o "Seguridad Ciuda-Daña" varen estar molt atents a la realitat, atacant àcidament des de la corrupció o la manca d'interès cap al territori fins d'altres com el seguiment del club de futbol "Real Club Deportivo Mallorca" o crítiques musicals, donant un paper rellevant al grup "Peor Imposible"⁹ que amb el temps es vincularà directament a la "movida madrilenya". Malgrat que en l'editorial del primer número assenyalaren que la seva intenció era crear una revista de còmic en català, es decantaren per l'ús indiscriminat de l'espanyol i el català, arribant a transgredir qualsevol norma ortogràfica i gramatical, de forma que es definiren com a "Rebista Wil-lingüe".

Lavatina no va seguir una línia estètica específica, de manera que podem trobar-hi des de vinyetes de Tatum,¹⁰ normalment dibuixos sense diàleg tot vessant poesia, com és el cas de "The Beach", fins a fotomuntatges com "La Seu plena d'ous" (Fig. 11), en què es barregen articles de premsa amb vinyetes pròpies o extretes de *Llunari*.

9 El grup mallorquí "Peor Imposible" va néixer el 1983 i estava format per Rossy de Palma, Toni Socias, Sara Sáez, José Virtudes, Balti, Angelines, Sulpicio Molina i Lina Estrany.

10 Jorge Isaauralde, conegut professionalment com Tatum, va néixer a l'Argentina i s'establí a Mallorca el 1976 participant activament en la renovació cultural. Des de l'illa publicà a *Cairo*, *El Vibora* i *Metropol*, entre d'altres.

Fig. 11:
“La Seu plena d’ous”, *Llativa*
n° 1, 1983.

El mes d’abril de 1984, la Delegació de Joventut de l’Ajuntament de Palma llançà al mercat la revista *Vol 502*, que amb una periodicitat irregular es mantingué fins a l’any 1991. Aquesta revista seguí la política d’algunes revistes subvencionades estatals com *Madridx*.¹¹ En l’editorial número 1 es deixà aclarida la finalitat de la revista:

11 Subvencionada per la Concejalía de Juventud del Ayuntamiento de Madrid, la revista *Madridx* es publicà entre 1983 i 1986, emparada amb la modernitat i lligada a la “movida madrileña”, moviment desordenat i renouer, conseqüència de la repressió de la dictadura, i que donà lloc a noves formes de vida vinculades al món noctàmbul i difoses per mitjà de la música, el còmic i la il·lustració.

Sortim al carrer amb les ganes d'arribar al màxim possible de joves. Intentem que tant l'expressió gràfica com literària sigui lliure, oberta i directa. Amb aquestes il·lusions i amb el material que vosaltres vulgueu aportar pensem continuar periòdicament. La delegació de joventut rebrà els vostres suggeriments, crítiques, i iniciatives. Per això tot l'equip de redacció es posa a la vostra disposició" (*Vol-Vuelo* 502, nº 1-2, abril-maig 1984: 1)

D'aquestes paraules es pot deduir la seva independència política i estètica, fet que es justifica a través de la col·laboració de dibuixants i artistes plàstics de diferent tarannà com ara Pere Joan, Beltrannavas, Lluís Juncosa, Tatum, Rabel Joan i Horacio Sepere, com també articles o guions d'Emili Manzano i Eduardo Jordà. Gràcies a aquests articles s'explica l'evolució del còmic a Espanya, s'entrevista a Max que s'acaba de traslladar a Mallorca, es fan ressenyes sobre concerts de rock o les noves produccions cinematogràfiques d'Agustí Villaronga.

Tant els dibuixants com els guionistes optaren per una línia intimista a través de la qual varen fer una revisió dels còmics clàssics, alhora que promogueren la valoració de la vida urbana i cosmopolita, entesa no des de perspectives esquizoides, sinó com l'única alternativa del home contemporani. Els "moderns", els "progres" són els grans protagonistes, i Palma era la ciutat que es trobava en condicions d'encapçalar la iniciativa en el camp artístic i creatiu. Oferia una imatge pròpia, un nou esperit, nascut de manera un tant imprecisa i espontània i, més aviat, difosa entre els lectors que entre els mitjans de cultura tradicionals. Per aquests motius, no ens pot sorprendre que la temàtica social sigui la gran protagonista, la qual va de la mà dels moderns, grups urbans que es mouen en cercles i locals de moda i que treballen com a dissenyadors, publicistes, artistes plàstics, músics o productors cinematogràfics. Solen estar entorn als 25 anys, viuen tot sols i els hi agrada sortir al vespre. Evidentment, no es tracta d'un grup específic de la ciutat de Palma, però sí d'unes actituds i hàbits que de mica en mica aniran canviant la conservadora societat mallorquina. Pere Joan ho traduí en històries com "Galería de personajes en tiempos presente-futuro" (Fig. 12) on el personatge d'un crític musical parla de la següent manera:

Forman el grupo "Ninguna Idea", según el conocido crítico musical Loco Sonotone, "no tienen absolutamente ninguna idea. No es que asimilen otras, es que lo plagian todo, se limitan a recortar y pegar ideas ajenas, ya que no se les ocurre absolutamente nada; son la quintaesencia de la música moderna, son mi grupo favorito", afirma Loco Sonotone. (Pere Joan, 1984: 21)

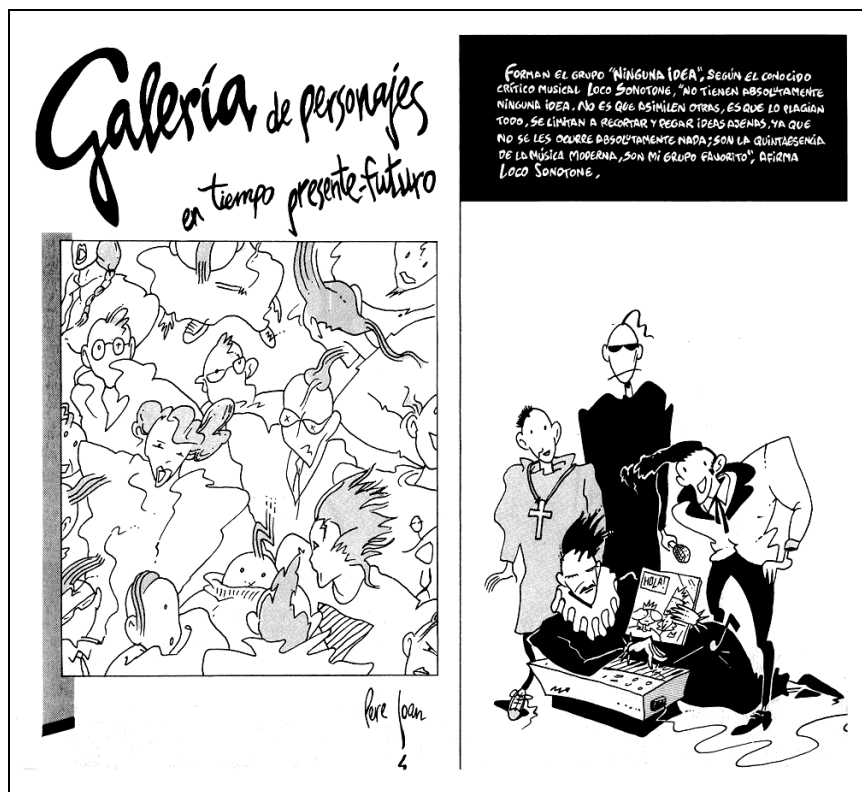

Fig. 12: Pere Joan, "Galería de personajes en tiempo presente-futuro", *Vuelo 502*, 1984, p. 4.

Un dels elements més enriquidors és el fet de no trobar produccions estancades i sovint som davant dibuixants que treballen a la manera fotogràfica, fotogràfs que il·lustren literatura, pintors que il·lustren relats o dibuixen historietes, com és el cas de Lluís Juncosa, Rafel Juan (Fig. 13) o Horacio Sepere.

Coincidint amb el número 7 (Febrer-març de 1985), començà una nova etapa acompanyada de canvis, essencialment formals. Per primera vegada aparegué escrit el preu, augmentà fins a 36 el nombre de pàgines, canvià el format i el català es convertí en la llengua de difusió. La portada d'aquest exemplar era d'un dibuixant procedent de *Madriç*, Javier de Juan, mentre que Cesepé il·lustrà la portada del número 10. Les connexions amb

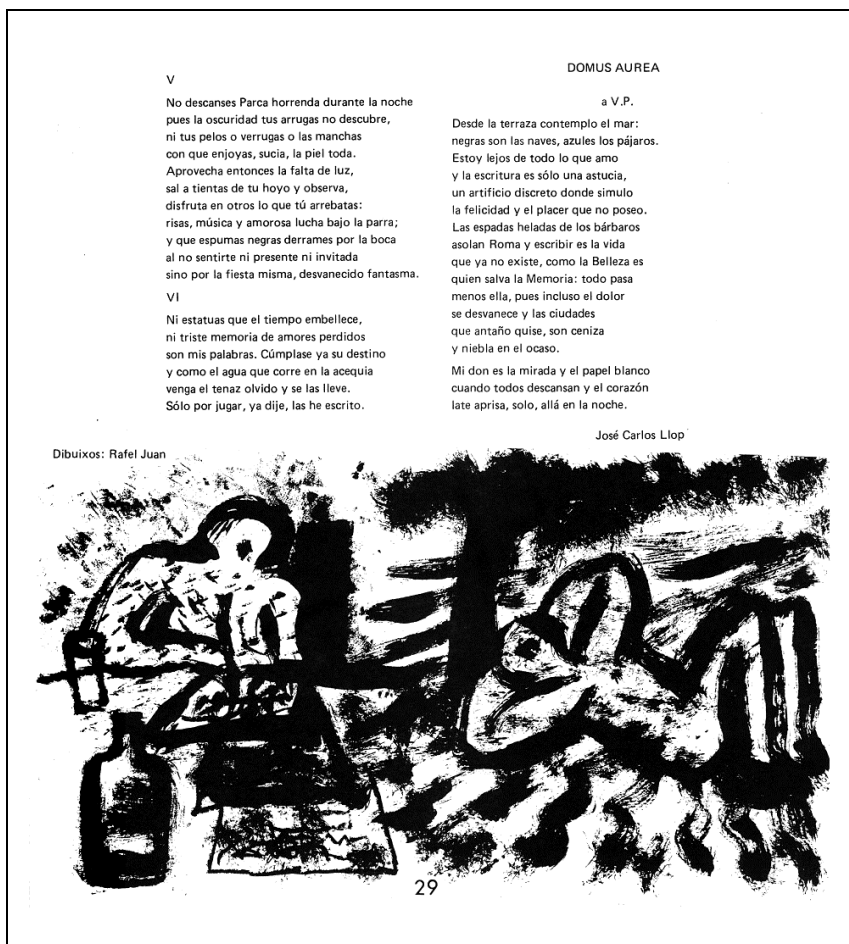

Fig. 13: Rafel Juan, *Vol 502* n° 7, 1985, p. 29.

aquests dibuixants procedents de Madrid no és casual, donada la difusió internacional que estava adquirint la “movida”. Emulant altres ciutats, la sortida al carrer d’aquesta nova etapa va anar acompanyada d’una festa-concert-presentació a la “Sala Rosales” amb la participació dels grups “Nasti” i “New Buildings”. Amb aquesta actitud, la revista *Vol 502* s’acostava cada vegada més als paràmetres de la postmodernitat, incorporant tots els agents culturals, afavorit des de la conjuntura aperturista de l’Ajuntament de Palma.

Al 1985 es va realitzar al “Palau Solleric” de Palma una mostra de disseny coordinada per Marta Sierra amb el títol de *Vol 502*, coincidint amb la publicació de l'especial *Vol 502 Charter*. Aquest exemplar gratuït procedia del material enviat per alumnes dels instituts de batxillerat de Palma, Son Rul·lan, Verge de Lluc, Francesc de Borja Moll i Guillem Sagraera que havien realitzat durant activitats extraescolars.

Amb més o menys ventura, el panorama de revistes del còmic adult dels anys vuitanta es completa amb altres publicacions com *Entrance*, nascuda al 1984 amb periodicitat irregular i autodefinida com una “revista-fanzine” amb la col·laboració de Jesús García Marín, Miquel Aguiló, Xisco Calafell, Joan Ribas, Tatum, Beltrannavas i Luis Bermejo. Al març de 1986 aparegué *Bajo Cero*, editada sense ànim lucratiu per Manuel Sáez i José Uriós, amb la finalitat d'actuar com a mitjà de difusió cultural. Els dibuixants varen ser Rabel Vaquer, Pere Joan, Beltrannavas i Bermejo, entre d'altres; per la qual cosa no presenta cap diferència amb les produccions de *Vol 502*.

Finalment, i vinculada al casal de Joves “Cingle Verd”, al 1988 es publicà *Plomí Corcat*, de manera intermitent fins al 1992. Dedicada al món del còmic, incorporà a més a més il·lustracions, articles i entrevistes, però en cap cas podem considerar que hagin completat o renovat l'actual panorama.

■ 4 Nous fets culturals en torn al còmic

Al fil del títol d'aquest article i dels punts anteriors queda aclarit com el còmic del anys vuitanta contribuï a la renovació artística i cultural de Mallorca. Dins aquest apartat es farà referència a dos esdeveniments cabdals de l'anomenada renovació com són les *Setmanes del Còmic* i a l'edició del còmics de caire didàctic destinats a la difusió de la història de Mallorca, així com a la normalització lingüística del català, una vegada consolidada la democràcia i gràcies al naixement del primer Parlament autònom l'any 1983.

Entre el 25 i el 30 de juny de 1985 es va celebrar la *I Setmana del Còmic a Mallorca*,¹² coincidint amb la batllia socialista de Ramon Aguiló, que precisament el mateix any obrí les portes del “Palau Solleric”, definit aleshores com “Museu d'Art Contemporani”, i que desenvolupà per mitjà del tinent

---

12 Dins l'Estat Espanyol, i deixant de banda precedents puntuals a Astúries, Valladolid o Alacant, hem d'esperar l'any 1981, en que es celebrà a Barcelona el *Primer Saló del Còmic i la Il·lustració*, amb un model d'estructuració que es mantindrà durant les quatre setmanes del còmic a Mallorca.

de batlle de Cultura, Nicolau Llaneras una important tasca de difusió cultural mitjançant la celebració d'exposicions i festivals oberts als nous conceptes culturals. Aquest primer esdeveniment va gaudir d'una difusió marginal que es detectà a través de la premsa, que es limità a ressenyar-ne la inauguració, així com l'anunci de la taula rodona “Còmic d'humor i crítica social”, on hi participaren Rafel Vaquer, Tha, Alfons López i Tp. Bigart. Els mateixos dies es realitzà al Passeig d'es Born l'actuació “Imakines”, una programació amb la qual el còmic va ser considerat com el producte de la nova cultura.

Abans de la *II Setmana del Còmic*, entre el 10 i el 24 de juny de 1986, i organitzada per la Coordinació de la Biblioteca del Consell de Mallorca, es realitzà a la “Capella de la Misericòrdia” una exposició dedicada a Max i Pere Joan. Aquest fet no resulta anecdòtic, sinó, pel contrari i enfront de la crisi estatal, indicava el bon moment del mitjà, encara que es tractava de dos dibuixants a l'alça, i com aspecte positiu cal destacar que el còmic sortia de mica en mica del seu encotillament.

Entre el 24 de juny i el 4 de juliol de 1986, es realitzà novament al “Palau Sollerich” la *II Setmana del Còmic*, comissariada per Marta Sierra Cussò. A diferència de l'any anterior es disposà d'un pressupost de tres milions de pessetes, fet que permeté ampliar-ne la difusió. El tema de les subvencions va ser tractat directament per Lluís Juncosa al catàleg, donant peu a la reflexió:

La historieta és un vici. Genera professionals, negocis, rivalitats. Ocupa treballadors d'Arts Gràfiques i teòrics especialitzats que troben així el seu lloc a la societat. Obsessiona i desencadena passions, però no és un Digne Producte Cultural. Evidentment ho pot arribar a ser, sobretot si s'inverteixen les quantitats indicades en enquadernacions, tiratges limitats... i el tema entra a les partides de pressuposts de les institucions. És a dir, pot accedir a la Dignitat Cultural mitjançant el Reconeixement dels Doblers. La proposició oposada: qualche cosa semblant a “la Dignitat de la historieta és reconeguda mitjançant la intervenció dels Doblers” sembla dir, estranyament, el mateix que la primera. En qualsevol cas la idea és magnífica, no tan sols perquè la riquesa material és mediadora de la felicitat, sinó perquè sol generar un cert i temporal optimisme entre aquells que hi accedeixen ocasionalment. (Juncosa, 1986: 5)

Durant aquesta setmana es realitzaren cinc exposicions, una sobre originals de Tanino Liberatore, “Expo-Liberatore” i del grup francès Equip Bazooka;¹³ una segona sobre “El còmic a Mallorca”, on es varen veure les

13 Aquest col·lectiu estava integrat per Kiki Picasso, Loulou Picasso, Olivia Clavel, Lulu Larsen, Jean Rouzaud i Fury. Dins les seves produccions destaquen les vinyetes realitzades al periòdic *Liberation* entre 1977 i 1978.

produccions de Pere Joan, Max, Beltrannavas, Tatum, Rabel Joan i Marcos Mateu; una tercera sobre “La narrativa i el símbol”, una sobre “Còmic català. Biografia” i, finalment, una sobre “Portades de discos”. La setmana es complementà amb conferències, tallers i un espectacle de salsa contemporània al passeig d’es Born a càrrec del grup brasiler “Spor”.

La *III Setmana del Còmic i la Il·lustració* es celebrà entre el 28 d’octubre i el 10 de novembre de 1987, i amb un pressupost que es duplicà respecte a l’anterior edició. En aquesta oportunitat, la també comissària Marta Sierra organitzà una mostra de dibuixants mallorquins, els quals foren pràcticament els mateixos que a les edicions anteriors: Tatum, Pere Joan, Rafel

Vaquer i Miracoloso. L’apartat internacional va estar representat per l’holandès, proper a la línia clara,¹⁴ Jost Swarte, i pel que fa a exposicions, patrocinada per l’Institut de la Joventut depenent del Ministeri de Cultura, es presentà “Museu Viu”, proposta visual de setze dibuixants i la seva camera. Tant en aquestes exposicions com a la taula rodona “El retorn dels Superherois”, hi participaren Antonio Martín, Jesús Cuadrado i Mario Ayuso.

La darrera mostra va ser entre el 20 d’octubre i el 3 de novembre de 1988 (Fig. 14). S’apostà decididament per la línia clara, justificant que aquesta tendència és la que permet esbrinar els processos considerats com a clàssics dins una narració: personatges, situacions, hu-

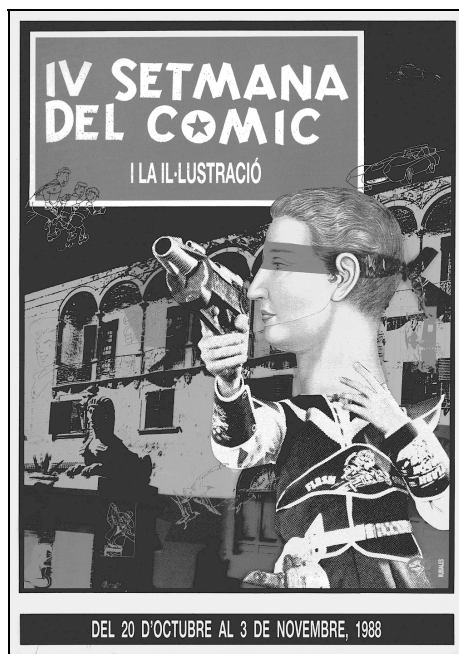

Fig. 14: Catàleg de la IV Setmana del Còmic a Mallorca, del 26 d’octubre al 3 de novembre de 1988.

14 Creada pel dibuixant belga Hergé, es caracteritza pel desenvolupament de l’aventura clàssica contada amb realisme i àmpliament documentada; el dibuix s’aconsegueix amb una línia de dibuix llegible i molt marcada, i sempre amb el mateix nombre de vinyetes per pàgina.

mor, acció i suspens. Uns punts que la comissària deixà patents a la presentació del catàleg:

Els treballs conjunts de dibuixants i guionistes es mostren en aquest cas amb un relleu particular. La historieta, l'àlbum i les sèries recopilen aventures i històries d'uns personatges són el reflex d'aquests treballs i els aspectes clàssics ens remetent a aquesta persecució d'un fil del relat, en tant que postren els elements primordials d'una narració: personatges, situacions, humor, acció, suspens... Bèlgica ha estat, en l'àmbit europeu, el país que ha mantingut més fidelment, amb ple vigor i gran vigència aquesta tradició del relat clàssic. (Sierra, 1988: 4)

Dins la delegació belga hi havia Bob de Moor, Delitte, Vance i Vermal. A més a més Daniel Torres presentà conjuntament amb l'editor Rafael Martínez l'àlbum "Sabotatge". Aquesta *IV Setmana* es completà amb les exposicions "Emmascarats de Paper", basada en una recopilació d'anti-faços que donaren vida a *El Guerrero del Antifaz* o *El Llanero Solitario*, i una altra ja clàssica, "Còmic a Mallorca", destinada als joves creadors. La taula rodona tingué com a eix temàtic "Imatge i còmic", amb la participació dels editors Joan Navarro i Albert Mestres.

Aquesta quarta setmana va ser la darrera fita del còmic a Mallorca durant la dècada dels anys vuitanta, ja que malgrat s'hagin efectuat amb posterioritat algunes exposicions puntuals, la crisi ja havia quallat decididament. Per acabar amb el tema de les mostres, cal dir que dins la situació de crisi que travessava el còmic, no ens ha de sorprendre que fos la darrera que s'organitzés des d'una institució pública. En tot cas, val la pena recordar que aquestes activitats realitzades a Mallorca durant els anys vuitanta varen caracteritzar-se pel seu caràcter estètic-plàstic davant dels interessos econòmics, ja que a un moment en què el *Saló del Còmic* de Barcelona era incapaç de cercar noves estratègies de mercat, la postura més honesta era aquella que mostraven les produccions més recents dels dibuixants mallorquins, amb una línia estètica summament poètica, com és el cas de la revista *Vol 502*, però com aspecte negatiu, no fomentaren la promoció d'altres dibuixants.

Pel que fa a l'edició de còmics de caire didàctic, cal apuntar que història i còmic varen ser un tàndem important ja que ocuparen un buit que els llibres de text no sempre ompliren a un període en el qual es volia crear entre la població el sentiment d'identitat: "Donar a conèixer la pròpia història és la millor manera de provocar aquest sentiment i el còmic és el mitjà adequat, ja que permet apropar-se a grans sectors de la població" (Fiol Obrador, 2002: 175).

Una de les primeres publicacions va ser *Història de les Balears*, editada l'any 1981 per l'editorial "Saco Roto" i patrocinada per la Caixa de Balears "Sa Nostra". Els creadors varen ser l'equip "Butifarra", integrat per Joan Aliu, que s'encarregà de la documentació i el posterior guió, i pels dibuixants Alfons López i Rafel Vaquer. Les intencions d'aquest còmic les trobem al pròleg de Jaume Vidal: de caràcter didàctic per tal d'arribar a un públic jove passant per un paral·lel d'actualització humorística.

La protagonista és una olivera del bosc del Castell de Bellver que va narrant la història de les Illes Balears a uns nins. És un dibuix ràpid en color que permet evocar els diferents moments de la història de Mallorca, com també recrear arquitectures i personatges paradigmàtics: la Seu, l'Almudaina o Ramon Llull. Pel que fa a les formes del relat, destaca la importància concedida als diàlegs i a l'ús de textos de suport, ja que no podem oblidar la seva funció pedagògica. El mateix any, i amb criteris similars, publicaren per a l'Ajuntament de Palma, *Participa i viu la ciutat*, amb la finalitat que els ciutadans coneguessin la revisió del pla general d'ordenació urbana.

Dins la mateixa línia, l'any següent, 1982, la fundació "Serveis de Cultura per al Poble" publicà *Lo regne enmig del mar. Història de Mallorca* (Fig. 15), adaptació gràfica de l'obra teatral *Gimnèsies i Pitiüses* de Guillem d'Efak, estrenada a Manacor pel grup "Capsigranys" al febrer de 1981. Al seu pròleg hi trobem els objectius que es pretén aconseguir amb aquesta publicació:

Ja comença a haver-hi una bibliografia, cada any més abundosa, de temes i d'aspectes de la història de Mallorca. Amb tot, els llibres solen estar més als prestatges que a les mans de tots. La historieta també s'ha usada amb encert per ensenyar la història. El present còmic o historieta, a cavall entre la imatge i el text, entre la llengua literària o escrita, i la parlada o col·loquial, entre els succeïts més provats i la imaginació llegendària... voldria empeltar la rutina i la ignorància, en els infants i en els grans... (Fundació "Serveis de Cultura per al poble", 1982: 1)

Amb guió de Pere Fullana i dibuixos de Jaume Ramis, ofereix una visió més lírica on es mesclen realitat i llegenda, amb la finalitat d'introduir la tradició oral, entesa com un aspecte importat de la cultura. Jaume Ramis utilitzà el blanc i negre per tal que fossin els lectors —nins i adolescents— els qui donessin color als dibuixos. Cal dir que ens trobem davant un vertader virtuosisme formal aconseguit gràcies a un disseny molt net i freqüents lligams als tractaments pictòrics.

Fig. 15:
Jaume Ramis
i Pere
Fullana, “Lo
Regne enmig
del mar”,
1982.

Al 1983, coincidint amb l'“Any de Lluç”,¹⁵ es publicà *Història de Lluç* depenent de les Publicacions del Santuari de Lluç. Aquest còmic fou editat per l'Ajuntament d'Escorca i imprès a Inca. La direcció del projecte va estar en mans de Josep Obrador Cladera i els dibuixos eren de Pep Maria Corteza, qui a través d'un dibuix simple tracta de reproduir el vestuari dels diferents períodes històrics, així com el fons arquitectònic del monestir.

15 L'“Any de Lluç” consistí en la commemoració del Centenari de la Coronació Pontifícia de la Mare de Déu de Lluç.

A la dècada següent i coincidint amb la decadència del medi, els dibuixants continuaren treballant dins aquesta línia, més que res com una alternativa a la manca de treball, conseqüència del tancament de les publicacions estatals.

■ 5 Cloenda

Els anys vuitanta varen ser uns anys de consolidació de la democràcia, fet que permeté una diversificació dels productes culturals com també del reconeixement i validació d'una història pròpia que s'havia de reivindicar. En ambdós sentits, el còmic actuà com un factor impulsor d'uns nous corrents artístics on no era considerat únicament com un mitjà de comunicació de masses, sinó un dels nombrosos llenguatges alternatius de l'art contemporani. La societat mallorquina reclamava la modernitat des d'una reduïda però molt potent interdisciplinarietat i eufòria de diversos col·lectius. Encara que no es pugui parlar de "movida", seguint les passes de Madrid, Mallorca tindrà tots els components que la conformen: fanzines, revistes vinculades a circuits comercials i subvencionades, una nova plàstica, galeries d'art, escriptors i grups musicals. Uns elements marcats per l'atracció cap a noves formes de vida que actuaren contra les pautes imperants i que donaren pas a l'exaltació d'una estètica personal.

Recordar els vuitanta significa recordar-los com anys de diversió, sense ser conscients de que tots formaven part d'un projecte, fins i tot, aquells que únicament llegien les revistes o anaven a les inauguracions a les galeries d'art on tots els llenguatges tenien un paper decisiu. Contemplaven estorats el que veiem i s'acceptava més per joventut que per convenciments. Quan avui ens acostem al còmic, als seus personatges, als dibuixants o guionistes ho fem des d'altres paràmetres vinculats a l'associació entre imatge i paraula i continuem mirant enrere com una fórmula d'enriquiment, ja que al segle XXI no ens reconeixem com a "moderns", "progres" o "post-moderns" i, a cavall entre dos mil·lennis, sembla que no som capaços d'entreveure altres camins que el de la globalització de l'economia, la política i la cultura; uns components que no eren estranys a la Mallorca dels vuitanta que trobà al còmic una fórmula amable, rica i sensual.¹⁶ ■

---

16 Agraïm a Jaume Capó i Miquel Trias la seva ajuda i els material que ens han passat. Els altres documents provenen de la col·lecció Miquel Seguí que ens va deixar amablement la seva dona.

■ Bibliografia

- Alary, Viviane (2002): *Historietas, cómics y tebeos españoles*, Tolouse: Presses Universitaires du Mirail.
- Capó, Jaume (2010): *Homenatge a Jaume Ramis*, inèdit.
- Crumb, Robert (1978): *Las confesiones de Crumb*, Barcelona: Pastanaga.
- Cuadrado, Jesús (2000): *Psicopatología de la viñeta cotidiana (Catecismo neurótico para neoinfantes)*, Barcelona: Glénat.
- De España, Ramón (1988): “Dibujar en Mallorca”, *Ajoblanco* 9, 53–54.
- Delhom, J. M. / Navarro, Joan (1980): *Catálogo de tebeo en España*, Barcelona: Club Amigos de la Historieta.
- Dols Rusiñol, Joaquín (1986): “Narración, figuración, historieta y arte contemporáneo”, *Neuróptica* 4, 26–37.
- Dopico, Pablo (2005): *El cómic underground español, 1970–1980*, Madrid: Cátedra.
- Ferrà-Pons, Damià (1976): “Del còmic a l’avatguarda: ‘Ensenya-2’”, *Lluc* 658, 22–23.
- Fiol Obrador, Verónica M. (2002): “La història de les Balears en còmic”, en Lladó Pol / Marimón i Riutord / Seguí Aznar (coord.), 175–190.
- Jaume, Bartomeu (1983): “Darrera carta, de redemció, de Bartomeu Jaume, editor”, *Llunari* 1, 3–5.
- (1985): “Per què Borges?”, *Llunari* 3, 3.
- Juncosa, Lluís (1986): “Dibuixar baix terra (plastic passion)”, en: *II Setmana del Còmic*, Palma: Ajuntament de Palma, 5.
- Lladó Pol, Francisca (2000): “Els anys 80: entre la definició professional i la reivindicació professional”, *El Mirall* 117, 6–8.
- (2009): *Trenta anys de còmic a Mallorca*, Palma: Documenta Balear.
- / Marimón i Riutord, Antoni / Seguí Aznar, Miquel (coord. 2002): *El món del còmic: ideologia, estètica i llenguatge*, Palma: Institut d’Estudis Balearics.
- Liotard, Jean-François (1979): *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*, Paris: Minuit.
- Martínez, José Tono (coord.) (1986): *La polémica de la posmodernidad*, Madrid: Ediciones Libertarias.
- Reus Morro, Jaume (1999): *Art i Conjuntura. La Jove plàstica a Mallorca*, Palma: Universitat de les Illes Balears.

- (2002): “Històries subterrades: Els llibres visuals d’Andreu Terrades”, en Lladó Pol / Marimón i Riutord / Seguí Aznar (coord.), 315–330.
- Seguí Aznar, Miquel (2000): “El tebeo a les Balears”, *El Mirall* 117, 60–62.
- (2002): “Els inicis del còmic adult a Mallorca”, en Lladó Pol / Marimón i Riutord / Seguí Aznar (coord.), 57–67.
- Sierra i Cussó, Marta (1988): “Presentació”, en: *IV Setmana del Còmic i la Il·lustració*, Palma: Ajuntament de Palma, 4.
- Vidal, Jaume / Guiral, Antoni / de España, Ramón / Fidalgo, Sergio (1999): *De Yellow Kid a Superman, una visió social del còmic*, Barcelona: Fundació Josep Camposada / Diputació de Barcelona.
- Vilarós, Teresa M. (1998): *El mono del desencanto. Una crítica cultural de la transició espanyola (1973–1993)*, Madrid: Siglo XXI.

- Francisca Lladó Pol, Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Edifici Ramon Llull, Ctra. de Valldemossa, km 7.5, E-07122 Palma de Mallorca, <francisca.llado@uib.es>.

Zusammenfassung: Der Comic der 1980-er Jahre auf Mallorca weist einige Besonderheiten auf, deren Wurzeln in der Zeit unmittelbar nach Francos Tod liegen. Um das Jahr 1976 kamen die ersten Beispiele dieses neuen Comics auf, zunächst sehr randständig vor allem in Form von *fanzines*, wobei diese in direktem Zusammenhang mit der Erneuerung der Bildenden Künste zu sehen sind, vor allem mit avantgardistischer Bildender Kunst. Bereits 1983 erschienen die ersten Zeitschriften, die von kommerziellen Strukturen getragen waren und durch die man die konservative mallorquinische Gesellschaft zu erneuern sucht; diese Entwicklung mündete schließlich in einer Annäherung des mallorquinischen Comics an die Postmoderne. Im vorliegenden Beitrag wird die Rolle des Comics als Mittel kultureller Erneuerung untersucht, wobei gezeigt wird, dass der auf der Baleareninsel entstandene Comic verstanden werden muss als Wegbereiter und Ausdruck neuer kreativer Formen. ■

Summary: The comic of the 1980s in Mallorca presents some peculiarities which are a consequence of the period following Franco's death. The first, rather primitive examples of this new type of comic appeared around 1976, mostly in the form of so-called *fanzines*, which were directly related to the renewal of the visual arts, not only in the media, but especially those of the avantgarde. As early as 1983, the first magazines appeared that were distributed by commercial infrastructure and that aimed to renew conservative Majorcan society. This development eventually caused the comic to acquire characteristics, which gradually led this form of art towards postmodernism. The present article analyzes the role of comics as a medium of cultural renewal, arguing that the comics produced in the island be understood as an element of transcendence towards new forms of creation. [Keywords: Fanzine; Postmodernism; marginal culture; visual arts] ■